№ 124: ПРОСТОРОВІСТЬ

Література як простір національної пам’яті

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

27 ТРАВНЯ 2025

Одна з чільних ролей літератури — бути корпусом свідчень про те, що відбувається із суспільством у певний час. Література допомагає проговорити біль, спільно пережити досвід, сформувати довкола нього колективне поле сенсів.

Василь Седляр, «Розстріл у Межигір’ї», 1927 рік

Українське суспільство не мало змоги відрефлексувати через літературу чимало травматичних подій, коли гостро потребувало цього.

Ми не виплакали біль Батурина, знищеного 1708 року разом із десятком тисяч його цивільних мешканців. Не було кому: найвідданіші прибічники Івана Мазепи опинились у вигнанні; решта родин козацької старшини мусила демонструвати лояльність до московського уряду і його ставлеників, інакше — репресії. Тогочасні французькі газети вийшли із заголовками «Страшна різанина», «Вся Україна в крові», «Жінки і діти на вістрях шабель». Іноземні журналісти писали: «Страшний цар жадає крові в Україні… Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як диктують нелюдські звичаї московитів»; «Вся Україна залита кров'ю. Меншиков показує жахи московського варварства». Українські автори тим часом могли розповідати про це хіба в приватних домашніх хроніках, як-от у Лизогубівському літописі (1742): «Багато людей потонуло в Сеймі, тікаючи через ще не міцний лід, багато й згоріло, ховаючись по хоромах, в льохах, в погребах, в ямах, де більше позадихалися, а на хоромах згоріли, бо, хоч і було оголошено припинити кровопролиття, проте п'яне військо, а особливо рядові солдати, понапивавшись (бо всюди було повно всякого питва), кололи й рубали людей». Перша політична еміграція, від'їзд найкращих проукраїнських сил і поразка самостійницьких прагнень лишилися невідрефлексованими на рівні спільноти.

Ми не мали змоги за свіжими слідами осмислити ліквідацію Гетьманщини та руйнування Запорозької Січі в серйозних, не бурлескних формах. Це з'явилося згодом, через пів століття — коли Тарас Шевченко як представник уже третього покоління реконструював ці події за спогадами дідів. Можна зрозуміти Пантелеймона Куліша, який вважав, що національна трагедія такого масштабу мала породити епічну українську «Іліаду», а не травестійну «Енеїду».

Ми весь час не встигали — і через цензурні заборони, і через власні комплекси й зорієнтованість на сільську стріху, літературу для хатнього вжитку. Поодинокі голоси не були почуті. Як-от голос Лесі Українки, для якої, за висловом Миколи Зерова, американські пущі, середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет — це більш-менш прозорі псевдоніми рідного краю. У драматичних поемах вона писала про те, як спільнота гуртом переживає катастрофу — і як це спільне переживання власне й робить її спільнотою. Або не робить: у драмі «На руїнах» трагізм полягає не в тому, що пророчицю Тірцу не розуміють і виганяють у пустелю, а в тому, що спільнота не відбувається — усі лишаються одиницями, а отже, майбутнього немає.

Одним із таких просторів національної пам'яті — нарешті не трагічним — мав шанс стати пам'ятник Іванові Котляревському в Полтаві. На його встановлення збирали кошти всією громадою, на його відкриття зібрався цвіт тодішнього українства з обох берегів Збруча. Святкування століття нової української літератури саме по собі виявилося «місцем пам'яті» й

інструментом побудови спільноти. Сучасники згадували це дійство в мемуарах і віршах. Тоді наддніпрянцям і галичанам особливо виразно вдалося відчути спільність — попри розділеність кордонами двох імперій. Але в око впадали й відмінності: безправне становище українців у Російській імперії було значно гіршим порівняно з Австро-Угорщиною, їм навіть не дозволили виголошувати промови українською.

Пам'ять про власну — нехай і недовгу — державність не стерлася за кілька років по революції. От тільки згадувати її вголос ставало дедалі небезпечніше.

Українську революцію ми теж не встигли повноцінно осмислити і проговорити. 1918 року з'явився вірш Павла Тичини «Пам'яті тридцяти», присвячений героям Крут, урочисто похованим на Аскольдовій могилі, коли Київ відбили у більшовиків. А далі був новий наступ, подальша російська окупація — і ветеранські вірші, коротка проза й національно-патріотичні драми вже з'являлися в Кам'янці-Подільському (тимчасовій столиці УНР), а незабаром в еміграції. У таборах для інтернованих майже одразу почали видавати часописи — у вцілілих була велетенська потреба виговорити, викричали свій біль і досвід. Тим часом в УРСР 1920-х років панувала якась сюрреалістична дійсність — її вповні вловив Микола Хвильовий, змальовуючи божевільних. Хтось, як Олександр Довженко чи Володимир Сосюра, під час війни за незалежність носив однострій Армії УНР, а потім мусив стати на бік переможців та інтегруватись у пролетарську літературу. Хтось, як Микола Куліш, воював у складі Червоної армії й ніс більшовизм на своїх багнетах, а потім посивів від жаху, усвідомивши, чим це насправді виявилося: уже 1924 року він написав п'єсу «97» про загибель українського села від голоду 1921–1922 років. Микола Зеров, що стояв осторонь зміни режимів і політичних лідерів, у 1920-х, попри посилення тиску, послідовно демонстрував проукраїнську позицію й відкрито полемізував із комуністичними діячами; він творив альтернативу «молодій пролетарській столиці», оспівуючи тисячолітній Київ і його традицію.

Радянська ідеологія мобілізувала культурні сили на розбудову міфу про великий Жовтень і тотальну підтримку, проте по всій Україні тривали селянські повстання. Пам'ять про власну — нехай і недовгу — державність не стерлася за кілька років по революції. От тільки згадувати її вголос ставало дедалі небезпечніше.

Голодомор і репресії 1930-х років — напевно, наша найбільша не відрефлексована вчасно

національна травма. Лише з 2005 року в Україні почали масово з'являтися хрести й пам'ятні знаки жертвам Голодомору та репресій; доти українці не мали змоги відрефлексувати цю трагедію та оплакати жертв — ані на особистому й родинному, ані на публічному, державному рівні. За задумом убивць, безіменні жертви мусили навіки зникнути зі світу. Щоб на місці їхнього спочинку ніхто не запалив свічки й не промовив молитви.

Література, що мала б стати свідченням, опертям, прихистком, місцем проговорення болю для спільноти, пропонувала лише бадьорі соцреалістичні нещирості про успіхи колективізації та радянського будівництва. Тільки за Збручем і в еміграції, де ходили чутки про масштаби трагедії в Україні, була змога озвучувати й документувати. 1934 року Улас Самчук видав у Львові «Марію» — «роман-спалах» про трагедію жінки, родини й нації. Євген Маланюк у Празі писав: «Бачу, бачу Твою Голгофу / І звідціль, з моїх мертвих меж». У підрадянській Україні тим часом жив поет Тодось Осьмачка, який сприймав долю України як власну, проживаючи у творах розіпнутість на хрестах історії і вселенськість катастрофи. Однак його не друкували, а сам він мусив симулювати божевілля, щоб уникнути розстрілу.

Подібно й із Другою світовою: ніхто не хотів чути голосів тих, хто бачив, як «чорносвитників» кидали в бій без зброї й навичок, а за спинами стояли загороджувальні загони, як сотні тисяч вояків гинули при безглуздому форсуванні Дніпра. Радянська ідеологія швидко зорієнтувалась і створила міф «Великої Перемоги», щоб іще більше згуртувати радянське суспільство, яке мало втратити останні залишки національних рис. «Окопна правда» також де-не-де звучала — але цей голос був непопулярним у літературі.

Нинішня повномасштабна війна — чи не перший в українській історії випадок, коли ми як спільнота маємо змогу синхронно відрефлексувати трагедію та спробувати бодай трохи полегшити біль за живими ранами, а не старими рубцями. Література сьогодні є свідком і чинником трансформації спільноти, колективним засобом осмислювати все те, що з нами відбувається, що ми втрачаємо і що здобуваємо.

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА 27 ТРАВНЯ 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**